

СЕЛЬСЬКА В. В.,
аспірант кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 34.03 347.447 (477)

ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ СУБСИДІАРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано сучасні погляди на поняття субсидіарної юридичної відповідальності. Визначено її ознаки. Пропонується авторське визначення поняття «субсидіарна відповідальність».

Ключові слова: юридична відповідальність, субсидіарна відповідальність, ознаки юридичної відповідальності.

В статье проанализированы современные взгляды на понятие субсидиарной юридической ответственности. Определены ее признаки. Предлагается авторское определение понятия «субсидиарная ответственность».

Ключевые слова: юридическая ответственность, субсидиарная ответственность, признаки юридической ответственности.

The article analyzes modern views on the concept of vicarious liability. Main features of vicarious liability are also defined in the article. The author elaborates her own definition of “vicarious liability”.

Key words: legal liability, vicarious liability, signs legal liability.

Вступ. Термінологія, пов'язана з інститутом юридичної відповідальності, є порівняно молодого, тому багато понять залишились неповними та нерозкритими. Протягом довгого часу поняття відповідальності зазвичай ототожнювалось із покаранням. Проте такий підхід є занадто вузьким і обмеженим. Виникають деякі нові види, такі як, наприклад, субсидіарна юридична відповідальність. Раніше цей термін використовувався лише в науці цивільного права. Але це є деяким узурпуванням.

У науковій літературі дослідженню деяких аспектів юридичної відповідальності були присвячені роботи таких учених, як Р.Л. Хачатуров, Г.Ф. Шершеневич, Д.А. Липинський, Н.В. Вітрук, С.Н. Братусь, М.М. Сібільов, Н.С. Кузнєцова, Г.К. Матвеев та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб розглянути такий вид юридичної відповідальності, як субсидіарна юридична відповідальність, вивести визначення й розкрити її відмінні особливості.

Результати дослідження. У юриспруденції існує багато підстав для класифікації юридичної відповідальності. Пропонуємо виділяти такі види (залежно від суб'єкта, на якого покладається обов'язок відповідальності), як відповідальність за свої дії (основна відповідальність виникає за невиконання, неналежне виконання зобов'язань чи порушення інших приписів закону) та відповідальність за дії інших осіб (субсидіарна відповідальність).

З усіх законодавчих актів України офіційне визначення субсидіарної відповідальності міститься лише в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України.

Стаття 619. Субсидіарна відповідальність.

1. Договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи.

2. До пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

3. Кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

4. Особа, яка несе субсидіарну відповідальність, повинна до задоволення вимоги, пред'явленої їй кредитором, повідомити про це основного боржника, а у разі пред'явлення позову, – подати клопотання про залучення основного боржника для участі у справі.

У разі недотримання цих вимог особою, яка несе субсидіарну відповідальність, основний боржник має право висунути проти регресної вимоги особи, яка несе субсидіарну відповідальність, заперечення, які він мав проти кредитора [9].

Але й тут прямого визначення не міститься, лише перераховано умови її настання, тому, щоб краще зрозуміти сутність поняття, усе ж треба звернутись до доктринального тлумачення. Розглянемо думки із цього приводу деяких науковців.

«Субсидіарна відповідальність» – 1) право витребування неотриманого боргу від іншої зобов'язаної особи, якщо перша особа не може його внести; 2) додаткова відповідальність, яка покладається, наприклад, на членів повного товариства, в умовах, коли основний відповідач не здатен сплатити борг [6].

Якщо звернутись до історичних джерел, ми також можемо знайти деякі пояснення такого терміна, як «субсидіарна відповідальність». Він походить від латинського «subsidium», що означає «підтримка», «допомога».

За загальним правилом, відповідальність покладається на ту особу, яка порушила певне встановлене законом правило чи зобов'язання. Але й із нього бувають винятки. У встановлених нормативно-правовими актами випадках за неналежне виконання або невиконання особою зобов'язань заходи відповідальності можуть бути перекладені на іншу особу.

Наприклад, ст. 528 ЦК України регулює виконання обов'язку третьою особою, там міститься положення про те, що в разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам. Така позиція відображена й у цивілістичній літературі, де відповідальність за дії третьої особи розглядається як випадок відповідальності за невинувате невиконання зобов'язань.

Або ж ст. 240 ЦК України передбачає, що представник зобов'язаний учиняти правочини за наданими йому повноваженнями особисто; він може передати свої повноваження частково або в повному обсязі іншій особі тільки в тих випадках, якщо він уповноважений на те договором або примушений до того силою обставин з метою охорони інтересів довірителя. Представник, який передав своє повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, і надати їй необхідні відомості про замісника. Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за власні. Наведене правило встановлює не тільки особливий порядок передоручення за договором доручення, а й те, що за недотримання вимог ч. 2 ст. 240 ЦК України повірений відповідає за дії заступника як за власні, а вина заступника розглядається як власна вина повіреного [8, с. 454–455].

Цікавим є також такий прецедент із приводу відповідальності спадкоємця за борги спадкодавця, що також можна вважати субсидіарною відповідальністю: «1991 року М., керуючи автомобілем, знепритомнів. Автомобіль винесло на тротуар. В результаті нещасного випадку загинула Ф., мати двох дітей. Наступного дня у лікарні помер М. Чоловік Ф. як законний представник дітей звернувся до дочок М. як спадкоємців з позовом про відшкодування шкоди у зв'язку з втратою ними годувальника. Ця справа викликала науковий спір. Була висловлена думка, що позов не підлягає задоволенню, оскільки дочки не можуть відповідати за шкоду, заподіяну їх батьком. Згідно з іншою, – смерть Г. не припинила його

обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, який як пасив (борги) спадщини перейшов до спадкоємців. Отже, обов'язок відшкодувати шкоду виник у дочок не в результаті вчинення ними протиправної поведінки» [7, с. 609].

Пропонуємо сформулювати таке визначення: субсидіарна відповідальність – обов'язок зазнати негативних наслідків суб'єктом права (фізичною, юридичною особою чи державою), який виникає внаслідок невиконання, неналежного виконання зобов'язань чи порушення приписів закону не ним безпосередньо, а іншим суб'єктом, який із порушником знаходиться в різних правових зв'язках.

У науці цивільного права традиційно конкурували дві категорії щодо засад відповідальності: теорія спричинення (відповідальність виникає за сам факт завдання шкоди протиправною поведінкою особи) і теорія відповідальності за вину. На сьогодні тривала теоретична дискусія практично завершилася перемогою теорії відповідальності, про що свідчить, зокрема, той факт, що в ст. 614 ЦК України як загальне закріплене правило, згідно з яким особа, котра порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або неосторожності). Більше того, деякі науковці вважають, що вина є обов'язковою умовою цивільної відповідальності [5]. Це ще раз показує, що субсидіарна відповідальність є окремим видом юридичної відповідальності, а не підвидом цивільної. Адже в деяких випадках саме субсидіарну відповідальність іменують «відповідальність без вини». Вина – це складова правопорушення. Коли немає однієї зі складових – це вже не буде правопорушенням. Отже, можна говорити про те, що підставою субсидіарної відповідальності є не правопорушення, а об'єктивно протиправне діяння.

Необхідно розглянути ознаки юридичної відповідальності і простежити, чи всі вони притаманні субсидіарній відповідальності.

Субсидіарна відповідальність характеризується двома видами ознак: загальні ознаки, які характерні юридичній відповідальності загалом, і спеціальні ознаки, що відмежовують субсидіарну відповідальність від інших видів юридичної відповідальності.

У теорії права зазвичай виділяють такі загальні ознаки юридичної відповідальності:

1) юридична відповідальність – один із видів соціальної відповідальності, вона направлена на врегулювання суспільних відносин, досягнення порядку й виховання в душі поваги до держави та права;

2) юридична відповідальність передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру. При юридичній відповідальності особа зобов'язана у відповідь за вчинене нею неправомірне діяння зазнати певних позбавлень, прийняти ті чи інші втрати, що мають характер обтяжень. Ця ознака дає змогу відмежовувати юридичну відповідальність від інших видів юридичних санкцій (спростування недостовірної інформації, визнання правочину недійсним тощо) [1, с. 199–200];

3) юридична відповідальність забезпечується державним примусом;

4) має нормативний характер, тобто встановлюється нормативно-правовими актами;

5) настає тоді, коли наявний і встановлений факт правопорушення;

6) притягнення до юридичної відповідальності здійснюється тільки уповноваженими на це компетентними державними органами та посадовими особами.

До специфічних ознак юридичної відповідальності можна зарахувати таке:

1) виникає у випадках, що передбачені договором або законом;

2) до субсидіарної відповідальності можуть бути притягнені різноманітні суб'єкти: це фізичні, юридичні особи, держава, а також міжнародні організації;

3) виникає на базі основної відповідальності, що покладається на основну відповідальну особу;

4) субсидіарну відповідальність часто називають відповідальністю «без вини», оскільки відповідальність настає для суб'єкта, який безпосередньо не вчинив правопорушення, але на якого в силу різних причин покладений обов'язок нести за нього відповідальність. У цьому випадку, можливо, більш правильно вживати термін «провина», замість «вина». Це щось середнє між виною і протиправністю;

5) її обсяг не може бути більшим за основну відповідальність;

6) цей вид відповідальності має особливий поділ на стадії. Тут уже не класичний поділ: здійснення протиправного діяння, виявлення цього правопорушення, установлення винних осіб і виду відповідальності і її реалізація. Субсидіарна юридична відповідальність має особливості на кожній зі стадій. Важливим є правильне визначення складу правопорушення, його сторін, їх правового становища. Можна навіть виокремити додаткову підстаду в межах стадії визначення винних осіб – установлення додаткового (субсидіарного) відповідача в разі неможливості понести відповідальність винною особою безпосередньо.

Залежно від суб'єкта відповідальності часто виникають з урахуванням його специфіки проблеми з визначенням вини. Вину юридичної особи, наприклад, становить вина її працівників або керівника.

У Роз'ясненні Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12 березня 1999 р. (із доповненням від 26 квітня 2002 р.) тлумачиться: «Умисел юридичної особи визначається як умисел тієї посадової особи, що підписала договір від імені юридичної особи, маючи на це повноваження». Ми вважаємо таке визначення правильним.

Велике значення мають принципи юридичної відповідальності. Вони задають необхідний напрям правового впливу, не дозволяють юридичній відповідальності перетворитися на самоціль, на засіб свавілля, насильства і зла [2, с. 202].

Субсидіарна юридична відповідальність діє на основі певних принципів, до яких можна зарахувати такі: справедливість, рівність, гуманізм, доцільність покарання тощо. Вони мають міжгалузевий характер. Субсидіарна відповідальність може виникнути в різних галузях права: кримінальній, адміністративній, конституційній, цивільній тощо. Тому система принципів, яка використовується, має розкривати її сутність у кожній із галузей. Нині питання, які стосуються принципів юридичної відповідальності загалом і субсидіарної юридичної відповідальності зокрема, потребують детальнішого вивчення, оскільки багато можна дискутувати не лише про їх перелік, а й тлумачення змісту деяких з них. Детальніше варто звернути увагу на такі принципи: законність (субсидіарна відповідальність настає лише за діяння та у випадках, які передбачені законом); обґрунтованість (необхідно встановити всі обставини й факти, пов'язані з правопорушенням); справедливість (існування єдиних підстав притягнення до юридичної відповідальності для всіх осіб, але водночас це не виключає можливості встановлення різних умов притягнення до відповідальності для різних категорій суб'єктів права, наприклад, для суб'єктів підприємницької діяльності й фізичних осіб, фізичних і посадових осіб [4]); неприпустимість притягнення до відповідальності два й більше рази за одне правопорушення (це положення відоме нам ще з Давнього Риму, де воно звучало так: «non bis in idem», означало «не допускається двічі за одне й те саме саме»).

Будь-яка юридична відповідальність можлива лише за настання певних умов. Можна виділити такі умови субсидіарної відповідальності:

- 1) дія (або бездіяльність) особи;
- 2) причинно-наслідковий зв'язок;
- 3) визнання основного винного суб'єкта неспроможним особисто нести відповідальність за свої дії;
- 4) недостатність фінансових ресурсів і майна у винного суб'єкта.

Існує багато підстав для класифікації субсидіарної юридичної відповідальності. Досить цікавою вважаємо класифікацію, яку проводить В.М. Огнев [3]. Залежно від підстави притягнення додаткового боржника він поділяє субсидіарну відповідальність на статутну, договірну й деліктну. До статутної відповідальності вчений зараховує відповідальність засновників (учасників), власника майна юридичної особи або інших осіб, які мають право давати обов'язкові для цієї юридичної особи вказівки або іншим чином визначати її дії. До випадків деліктної субсидіарної відповідальності зараховує, наприклад, субсидіарну відповідальність батьків (усиновителів), піклувальників, організацій, які в силу закону є піклувальниками неповнолітньої особи, за шкоду, спричинену неповнолітнім, при недостатності

його майна для відшкодування шкоди, якщо тільки не доведуть, що шкода була спричинена не з їхньої вини. До випадків договірної відповідальності зараховує таке: субсидіарну відповідальність поручителя у випадках, передбачених законом або договором поруки, при невиконанні або неналежному виконанні боржником забезпеченого порукою зобов'язання; субсидіарну відповідальність особи (початкового платника ренти), яка передала обтяжене рентою нерухоме майно у власність іншої особи, за вимогою отримувача ренти до «вторинного» платника ренти, який виник у зв'язку з порушенням договору ренти, якщо іншим законом чи договором не передбачена солідарна відповідальність.

Справи щодо відшкодування шкоди, спричиненої діями неповнолітнього, є однією з найбільш поширених категорій справ про накладення субсидіарної юридичної відповідальності. Досить часто положення щодо субсидіарної відповідальності трактується судами неправильно. До субсидіарної відповідальності намагаються притягнути батьків й за договірними зобов'язаннями неповнолітніх. Але це неправильно. Така відповідальність має накладатись на батьків лише у випадку деліктного зобов'язання дитини, а в договірних відносинах – лише у випадку, якщо був укладений окремий договір поруки.

Висновки. Субсидіарна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, має додатковий характер і є парною категорією поряд з основною відповідальністю. Основна – виникає за невиконання, неналежне виконання чи інше порушення принципів закону, субсидіарна – означає відповідальність за дії інших осіб.

У більшості випадків відповідальність має індивідуальний характер, це закріплено й у Конституції України, але із цього правила, як показує практика, існують винятки. Про це свідчать і деякі норми ЦК України. Це стосується, наприклад, зобов'язань боржника, цивільного представництва, відповідальності за борги спадкодавця.

Пряме визначення субсидіарної відповідальності не подано навіть у ЦК України, хоча одна зі статей і має однойменну назву, проте в ній усе ж перераховано лише її умови. Краще зрозуміти зміст субсидіарної відповідальності допомагає доктрина. Розглянувши наведені в статті теоретичні підходи до визначення такого виду відповідальності, маємо потребу їх узагальнити й у підсумку дати таке визначення: субсидіарна відповідальність – зобов'язок зазнати негативних наслідків суб'єктом права (фізичною, юридичною особою чи державою), який виникає внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язань чи порушення приписів закону не ним безпосередньо, а іншим суб'єктом, який із порушником знаходиться в різних правових зв'язках.

У наукових колах головною підставою юридичної відповідальності прийнято вважати правопорушення. Складовою його є вина. Але саме субсидіарну відповідальність часто йменують «відповідальність без вини». Без наявності хоча б однієї зі складових уже не буде складу правопорушення. Отже, варто зазначити, що підставою субсидіарної відповідальності є не правопорушення, а об'єктивно протиправне діяння або, іншими словами, «провина».

Субсидіарна відповідальність має два види ознак: загальні ознаки, які характерні юридичній відповідальності загалом, і спеціальні ознаки, що відмежовують субсидіарну відповідальність від інших видів юридичної відповідальності. Специфічні ознаки субсидіарної відповідальності такі: вона виникає у випадках, що передбачені договором або законом; до субсидіарної відповідальності можуть бути притягнені різноманітні суб'єкти; виникає на базі основної відповідальності; субсидіарну відповідальність часто називають відповідальністю «без вини»; її обсяг не може бути більшим за основну відповідальність; специфічним є поділ на стадії; наявність додаткової підстади.

Можна виділити такі умови субсидіарної відповідальності: 1) дія (або бездіяльність) особи; 2) причинно-наслідковий зв'язок; 3) визнання основного винного суб'єкта неспроможним особисто нести відповідальність за свої дії; 4) недостатність фінансових ресурсів і майна у винного суб'єкта.

Субсидіарну відповідальність, у свою чергу, можна класифікувати на види. Досить цікавою вважаємо класифікацію, яку проводить В.М. Огнев. Залежно від підстави притягнення додаткового боржника він ділить субсидіарну відповідальність на статутну, договірну й

деліктну. Справи щодо відшкодування шкоди, спричиненої діями неповнолітнього, є однією з найбільш поширених категорій справ про накладення субсидіарної юридичної відповідальності. Загалом на сьогодні питання щодо класифікації й систематизації видів субсидіарної відповідальності залишається відкритим, дискусійним і потребує подальшого дослідження.

Зміст субсидіарної юридичної відповідальності надалі буде ще розвиватись, доповнюватись і залишається предметом для дослідження багатьох науковців нашої країни й зарубіжних держав.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 210 с.
2. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Д.А. Липинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 387 с.
3. Огнев В.Н. Гражданско-правовая ответственность третьих лиц в обязательствах / В.Н. Огнев // Гражданское право. – 2008. – № 4. – С. 38.
4. Постановление Конституционного Суда РФ от 27 апреля 2001 г. № 7-П [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonprost.ru/content/base/43315>.
5. Проблеми правової відповідальності : [монографія] / [Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – 348 с.
6. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 512 с.
7. Розумовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : [підручник] / З.В. Розумовська. – 3-тє вид., допов. – К. : «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
8. Харитонов Є.О. Цивільне право України : [підручник] / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, О.В. Старцев. – 3 вид., перероб. і доп. – К. : Істина, 2011. – 808 с.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV із подальшими змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № № 40–44. – Ст. 619.

